

УСИПАЛЬНЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ

Як повідомляють літописи, Ярослав Мудрий помер у Вишгороді у лютому 6562 (1054) р.¹ Щодо дати смерті князя, то пряма вказівка її міститься у “Повісті минулих літ” за Іпатіївським списком: “Ярославу же приспѣ конѣць житѣя, и предасть душу свою мѣсяца февралѣ въ 20, в суботу первой недели поста въ святаго Федора день. Всеволодъ же спрята тѣло отца своего, възложивъ на сани и повѣзша Киеву, поповѣ по обычаю пѣсни пѣвше, и плакашесѣ по немь людѣе; и принесѣше и положиша и в рацѣ мороморянѣ, въ церкви святѣй Софѣя, и плакася по немь Всеволодъ и людѣе вси. Жить же вѣсѣхъ лѣтъ Ярославъ 70 и 6”². Отже, як свідчить наведене літописне повідомлення, Ярослава поховали у Софійському соборі, де його гробниця знаходиться і нині (мал. 1).

Однак вказана літописцем дата – 20-те лютого – неправильна, адже субота першого тижня великого посту в 1054 р. була 19-м, а не 20-м числом³. Проте останнє датування “підтвердило” знайдене С. Висоцьким в Софійському соборі на фресці з образом св. Пантелеймона графіті “про успіння” Ярослава⁴. Узгодити таку суперечність у датуванні спробував Б. Рыбаков, вдавшись до розлогих міркувань, що князь помер у ніч з суботи (19) на неділю (20), від опівночі до шостої ранку: за побутовим добовим відліком це була ще субота, а за церковним – то була вже неділя; літописець, який користувався двома різними джерелами, з одного взяв дату 20-те лютого, а з другого – день суботу, що припадала на 19-те лютого, однак не помітив виниклої суперечності⁵. Попри всю гіпотетичність

¹ *Никитин А.Л.* Текстология русских летописей XI – начала XIV в. Вып. 1. Киево-Печерское летописание до 1112 года. М., 2006, с. 223.

² Летопись по Ипатскому списку / Издание Археографической комиссии. СПб., 1873, с. 114.

³ Загалом маємо зазначити, що суперечності літописних повідомлень призвели до тривалій дискусій щодо дня смерті Ярослава; перелік висловлених позицій див.: *Рыбаков Б.А.* Запись о смерти Ярослава Мудрого // СА, 1959, № 4, с. 247.

⁴ Попередня публікація: *Висоцкий С.А.* Датированные граффиты XI в. в Софии Киевской // СА, 1959, № 4, с. 243–244. Остаточний варіант прочитання: *Висоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. К., 1966, с. 39–41.

⁵ *Рыбаков Б.А.* Указ. соч., с. 248–249. Слід зазначити, що набагато раніше думку про смерть Ярослава в ніч з суботи на неділю висловив М. Грушевський, який таким чином прагнув узгодити суперечливість літописних повідомлень: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. К., 1992, т. 2: XI–XIII вік, с. 44, прим. 1.

Мал. 1. Усипальня князя Ярослава Мудрого у Софії Київській.
Сучасний вигляд.

такої реконструкції подій, версія про смерть Ярослава в ніч з суботи на неділю набула поширення в історіографії⁶.

Однак, як ми вважаємо, таке тлумачення є неправомірним, оскільки дата 20-те лютого “виринула” з дати поховання Ярослава Володимировича у Софійському соборі, що й засвідчив невідомий автор у графіті на фресці з образом св. Пантелеймона (мал. 2). Відповідно до результатів сучасних досліджень⁷ його текст виглядає таким чином⁸:

вѣ ѿ фѣвѣрѣ / мѣ /
 мѣца фѣвѣрѣрѣ [А]
 кѣ жѣзп [е] н [н]
 кѣ цѣрѣкѣ на ш [е]
 го вѣ вѣ / сѣ /
 сѣрѣсен [нѣ]
 вѣ недѣ [ѣ] лю
 моуѣен [нѣ] ка
 фѣвѣдѣрѣ

*У 6562-му місяця лютого 20-го успіння царя нашого
 у неділю у тиждень мученика Федора.*

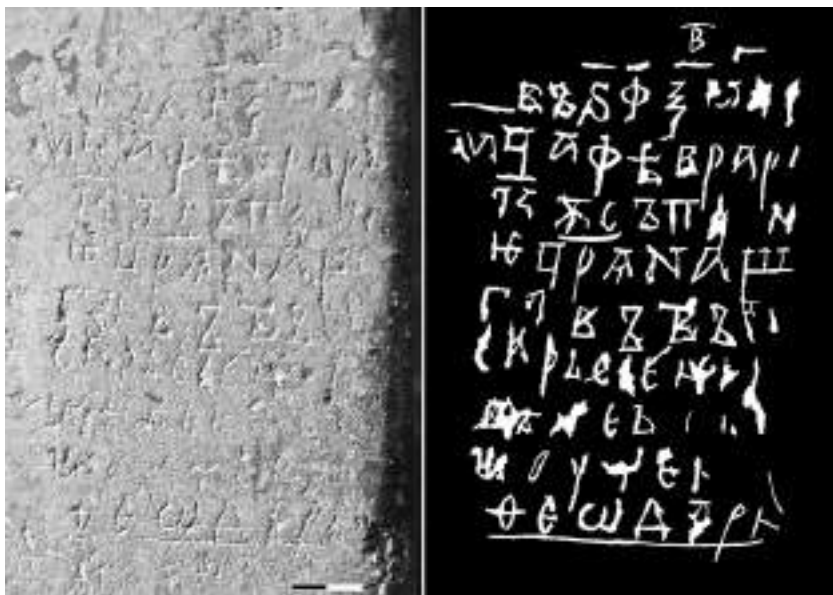
У цьому контексті слово жѣзпєннє слід розглядати не в значенні мирної кончини (грец. κοίτησις), а в значенні поховання (грец. κηδεία)⁹. З огляду на запропоноване нами тлумачення тексту графіті, що спирається на аналіз літописних повідомлень та на спостереження над специфікою поліваріативності значень деяких слів, перейнятих слов’янською мовою

⁶ Див., напр.: *Нікітенко Н.М.* Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. К., 2000, с. 32; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. М., 2001, с. 368, прим. 11; *Толочко П.П.* Ярослав Мудрый. К., 2002, с. 230; *Войтович Л.В.* Князя доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006, с. 270.

⁷ *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. IV: Приділ свв. Іоакима та Анни (північна сторона). К., 2013 (у друці).

⁸ Згідно прийнятої нами методики [*Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. К., 2010, с. 6–7] під час реконструкції текстів використовуються чотири види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкодження тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у тому числі й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене ушкодженням штукатурки в процесі видряпування літери й необхідністю її додаткового написання.

⁹ *Дьяченко Г., протосерей.* Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Репринтное воспроизведение издания 1900 г. М., 2006, с. 762.

Мал. 2. Фотографія та прорисовка напису про поховання Ярослава Володимировича 20 лютого 1054 р.

від грецької, можемо реконструювати хід подій таким чином¹⁰: у Федорову суботу, 19 лютого, у Вишгороді помер великий князь Ярослав Володимирович, його тіло було привезене сином Всеволодом до Києва, а в неділю, 20 лютого, князя було урочисто поховано¹¹ у Софійському соборі у мармуровому саркофазі, встановленому в задалегідь влаштованій у східній частині північної внутрішньої галереї усипальні.

Гробниця (саркофаг) Ярослава, що добре збереглася, є визначною пам'яткою ранньохристиянської поховальної обрядовості і, разом з тим, унікальним витвором мистецтва. Її виготовлено з білого проконеського мармуру й привезено з візантійських теренів. Виконана за традиційними античними взірцями, гробниця за своєю формою нагадує будиночок з дво-схилим дахом і чотирма виступами-акротеріями по кутах. В античності

¹⁰ Слід зазначити, що такої самої думки дотримується О. Карпов: *Карпов А.Ю.* Ярослав Мудрий, 2-е изд., испр. и доп. М., 2005, с. 452–454, 557, прим. 37. З цієї книгою ми познайомились вже після проведення нашого дослідження софійського графіті, дійшовши тих самих висновків.

¹¹ Прикметно, що сина Ярослава Всеволода у 1193 р. так само поховали на наступний день після смерті: він помер 13 квітня, а був похований у Святій Софії 14 квітня, про що сповістив дружинник князя Дмитро в графіті. Див.: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. III: Центральна нава. К., 2011, с. 101–103.

на акротеріях встановлювали або зображали апотропеї-маски, тут такими апотропеями є хрести¹². Довжина гробниці – 2,33 м, ширина – 1,17 м, висота – 1,63 м, товщина стінок – 0,13 см¹³, вага – 6 т. Вона складається з чотирьохтонного прямокутного ящика і двосхилого віка вагою 2 т, виготовлених з цільних брил мармуру.

Мал. 3. Гробниця Ярослава. Деталь віка. Фото 1950 р.

По кутах віка гробниці симетрично розташовані чотири прямокутні заглиблення, три з яких закриті мармуровими заглушками (мал. 3). Вважають, що в ці заглиблення насипали землю на знак того, що тіло віддавалося землі, адже такі гробниці в землю не закопували. Проте ці заглиблення не наскрізні. У заглиблення без заглушки, на думку дослідників, наливали воду для птахів – душ померлих. Однак симетричні заглиблення, найвірогідніше, мали практичне значення, тому три з них загнули, аби їх не можна було використати для відкриття гробниці, а четверте, відтак, виявилось не функціональним. Цілком можливо, що вони слугували для захоплення та підймання двотонного віка гробниці

¹² *Щероцький К.В.* Київ: Путеводитель / Репринтне відтворення видання 1917 р. К., 1994, с. 69.

¹³ Тут ми подаємо розмір, зазначений в акті про відкриття саркофага від 25 січня 1936 р.: *Іванисько С.І.* Джерела для вивчення антропологічних матеріалів з гробниці Ярослава Мудрого у Софійському соборі // Український музей: Збірка наукових праць. К., 2003, с. 155. С. Висоцький подає трохи відмінні розміри: довжина – 2,36 м, ширина – 1,22 м, висота – 1,8 м, товщина стінок – 14 см: *Висоцький С.О.* Про що розповіли давні стіни. К., 1978, с. 104, 110. Є. Архіпова так само зазначає трохи відмінні дані: довжина – 2,35 м, ширина – 1,21 м, висота (з віком) – 1,63 м: *Архіпова Е.И.* Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). К., 2005, с. 77.

спеціальним пристроєм у вигляді здвоєних ножиць, леза яких, тобто сам захоплювач, були загнуті назустріч одне одному, а трос від захоплювача йшов на систему блоків¹⁴. Згодом цей здогад без посилання на нас повторила Є. Архіпова, яка, щоправда, вказала, що аналогії цьому відомі серед грецьких пам'яток¹⁵. Зауважимо, що ножичний підйомник вважають одним із найдавніших механізмів. А подібні отвори для підйому та опускання віка можна побачити вже на єгипетському гранітному саркофазі середини III тис. до н.е. доби Давнього Царства з Бруклінського музею Нью-Йорка. Треба враховувати, що антична культура багато що перейняла з мистецтва Давнього Єгипту.

Звертає на себе увагу й те, що південна стінка гробниці не має рельєфу, на ній видно лише сліди розмічування для його візерунка. Можливо, це пояснюється тим, що південним боком гробниця з самого початку мала прилягати до стіни.

Усі інші поверхні гробниці пишно оздоблені різьбленням, автором якого був першокласний майстер. Сюжети різьбленої композиції побудовані на ранньохристиянській символіці, яка містить заповітну таїну вступу людини на путь життя вічного. Центральні елементи розміщені на зверненому до глядача західному торці – це проквітлий пальмами хрест, обабіч якого стоять кипариси (на ящику), і монограма Христа (хризма) у лавровому вінку слави (на віку). Проквітлий хрест є символом Древа Життя – Царства Небесного, дарованого вірним хресною жертвою Христа. Вічнозелені кипариси, фланкуючи Животворящий Хрест, символізують безсмертя і життя вічне. Хризма у вінку – символ прославлення Спасителя і Його перемоги над смертю. На віку гробниці вирізьблено абрєвіатуру: $\phi \chi \phi \pi$ – початкові літери слів фрази $\phi\omega\varsigma$ Хри̅сто̅υ $\phi\alpha\iota\upsilon\epsilon\iota$ $\pi\lambda\omicron\varsigma\iota\nu$ 'світло Христа всі бачать', що взята з Літургії Напередосвячених Дарів. Ця Літургія звершується у Великий Піст, який передє Воскресінню Христа – Великодню, що, ймовірно, символізує майбутнє воскресіння мертвих.

Символіка різьблення веде нас до перших віків християнства, коли віруючі таємно збиралися в катакомбах для молінь над гробницями мучеників. Тісна катакомба перетворювалася на храм, а гробниця слугувала священним жертвником для звершення таїнства Євхаристії. Ось чому на гробниці бачимо зображення виноградної лози з гронами плодів – символів Христа, віруючих і Євхаристії. У ранньохристиянському мистецтві зображення Христа були неможливими через гоніння, тому й виникли різні

¹⁴ Нікітенко Н.М. Собор Святої Софії в Києві. К., 2000, с. 101–102.

¹⁵ Архіпова Е.И. Указ. соч., с. 77–78.

символічні коди. Одними з головних серед них були зображення риб, які також фігурують на гробниці. Слово ἰχθύς (з грец. “риба”) складає абревіатуру імені Христа, яка містить у собі стисле Сповідання віри: $\text{Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός, Σωτὴρ Ἰεσὺς Χριστὸς Βοθὴν Σιν Σπασιτελὴς}$, тож риба тут – символ Христа Спасителя.

У нижній частині східного торця¹⁶ гробниці наявний наскрізний круглий отвір, нині заліплений вапняним розчином. Його зовнішній діаметр – 14 см, внутрішній – 1,5–3 см; у середині саркофага центр отвору знаходиться на висоті приблизно 7 см від рівня дна¹⁷. Оскільки він порушує різьблений декор стінки (мал. 4), то, безперечно, виконаний пізніше.

Мал. 4. Гробниця Ярослава. Дослідження 1930-х рр. Закритий вапном отвір на східній стороні саркофага. Фотографія І. Самойловського

На думку С. Висоцького, спорожніла давня гробниця могла з часом використовуватись як цистерна для води або як чан для приготування вина, і тому до отвору підводили керамічні труби для відведення рідини¹⁸. Не можна погодитись з думкою, що її використовували як складову тарапану для чавлення винограду, адже в цьому випадку розташований внизу вузький отвір швидко б забивався жомом. У тарапанах подібної конструкції

¹⁶ Сторони називаються відповідно до сучасного розташування саркофага в Софійському соборі.

¹⁷ Висоцький С.О. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 148.

¹⁸ Висоцький С.О. Про що розповіли..., с. 113–116.

отвір для стоку суслу має знаходитись набагато вище, аніж 7 см від рівня дна. Втім, і можливість використання нижньої частини саркофага як резервуара для води теж викликає певні сумніви. Адже, як правило, такі резервуари заглиблювали в землю аби уникнути псування води, адже у супротивному випадку в ній бурно розвивалась мікрофлора та мікрофауна й вода ставала малопридатною для використання. Із заглиблених у землю резервуарів для збирання дощової води її вичерпували, а не відводили через отвір біля дна. Втім, теоретично все ж ми можемо припустити, що нижня частина саркофага могла бути використана для господарських потреб як резервуар для зберігання води. Однак сумнівно, що нові власники, так вдало пристосовавши нижню частину, разом з нею тривалий час ретельно зберігали 2-тонне цілісне, однак абсолютно безкорисне для господарчих потреб віко¹⁹, аби потім “продати” його у повному комплекті, хоча й із дірною стінкою.

В. Пуцко вказує, що такі дірки зазвичай передбачались для відтоку рідини під час розкладання трупу²⁰. Його версію намагається спростувати Є. Архіпова, вважаючи, що розміщення отвору на 7 см вище від дна гробниці свідчить про те, що він не міг слугувати стоком для відтоку трупної рідини, адже стоківі отвори, як показали дослідження шиферних саркофагів Києва та Вишгорода, робились у дні саркофагів, що закопувались у землю²¹. Втім, версія В. Пуцка також не позбавлена здорового глузду, адже конічна форма отвору в разі знаходження нижньої частини саркофага в землі, сприяла відтоку рідини з ящика у верхні шари ґрунту, не пропускаючи її назад²². Однак, якщо прийняти таке визначення функціонального призначення отвору, слід пояснити, чому отвір виконано вище за рівень дна ящика. Для цього слід звернути увагу на виявлену С. Висоцьким обставину нерівності дна саркофага та намагання виправити ситуацію шляхом вирівнювання дна розчином вапна, що зберігся

¹⁹ Втім, слід зазначити, що С. Висоцький прийняв версію М. Макаренка про те, що віко саркофага було виготовлене пізніше: *Висоцький С.О.* Про що розповіли..., с. 115. Однак аналіз декору й розмітки свідчать про виготовлення нижньої та верхньої частини “в одному комплекті”. Це добре помітно і в обробці внутрішньої частини саркофага, з якою ми мали змогу ознайомитись під час досліджень 2009–2010 рр.

²⁰ *Пуцко В.* Мраморний саркофаг Ярослава Мудрого // *Byzantinobulgarica*. Sofia, 1986, т. 8, р. 295.

²¹ *Архіпова Е.И.* Указ. соч., с. 78. Щоправда, жодного конкретного прикладу такого саркофага дослідниця не наводить. Всі розглянуті нею саркофаги (крім привозних мармурових софійських) є складеними з окремих елементів, тож вони не герметичні.

²² У разі ж виконання такого конічного отвору в дні саркофага волога б, навпаки, через пори в ґрунті потрапляла б усередину.

у західній частині саркофага²³. Тож не виключено, що первісно рівень дна був дещо вищий, адже його округлу форму було вирівняно до горизонтальної за рахунок накладання шару вапна, ймовірно, для кращого встановлення дерев'яних нош або гробу з тілом небіжчика²⁴. Поява отвору в бічній стінці в цьому випадку також матиме логічне пояснення. Адже первісно гробниця могла бути зроблена для встановлення у приміщенні, що передбачало її герметичність. Однак з якихось причин вона не була викуплена власником, й, отже, саркофаг певний час залишався не використаним²⁵. Пізніше його могли викупити інші власники для поховання поза межами закритого приміщення, що передбачало заглиблення саркофага у ґрунт, саме тому в одній із його стінок і зробили конічний отвір на рівні тодішнього дна, вирівняного вапняним розчином. Значно пізніше цей вапняний розчин був видалений (можливо, він викришився), залишились лише його невеликі фрагменти в західній частині саркофага. Деякий час по тому, як гробницю звільнили від останків, саркофаг стояв відкритим, на що вказують темні плями на його дні, що виникли внаслідок випаровування насиченої залізом води²⁶. Саме в такому вигляді саркофаг прибув до Києва. А чи потрапив він сюди як військовий трофей або як товар, впевнено сказати неможливо.

Попри всю гіпотетичність таких припущень, версія В. Пуцка, на нашу думку, виглядає більш переконливою. Відтак, маємо констатувати, що Ярослава Володимировича поховали у саркофазі, виготовленому значно раніше й призначеному для поховання іншої особи (або осіб).

Серед дослідників немає єдиної думки щодо походження й датування гробниці. Відомий український мистецтвознавець М. Макаренко, який вивчав гробницю у 20-ті роки ХХ ст., датував її VI–VII ст. і розглядав як витвір малоазійських майстрів, що був повторно використаний для поховання київського князя²⁷. На думку С. Висоцького, гробницю привіз наприкінці Х ст. з Корсуня князь Володимир у числі своїх трофеїв²⁸.

²³ Висоцький С.О. Про дослідження..., с. 146. Це підтвердили наші дослідження.

²⁴ Про різні способи поховання у склепах Херсонеса див., напр.: Сорочан С.Б. Візантійський Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры, ч. 2. Харьков, 2005, с. 1069–1073.

²⁵ Наприклад, у Херсонесі відома певна кількість вирублених могил та склепів, які залишились невикористаними. Див.: Сорочан С.Б. Указ. соч., с. 1086–1087.

²⁶ С. Висоцький вважав ці плями відбитками двох спин похованих тут Ярослава та його дружини Ірини: Висоцький С.О. Про що розповіли..., с. 111–112.

²⁷ Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. К., 1930, зб. 1, с. 52–62.

²⁸ Висоцький С.О. Про що розповіли..., с. 116–117.

В. Пуцко вважає, що гробниця була виготовлена у другій половині IX ст. в Корсуні як рака для мощів сщмч. Климента Римського, віднайдених там просвітником слов'ян св. Кирилом. Спочатку вона стояла в корсунському храмі-усипальні цього святого, а згодом, разом з його мощами, була привезена до Києва Володимиром²⁹.

П. Толочко гадає, що гробницю виготовили в Константинополі на замовлення Ярослава Мудрого, оскільки поховання князя у саркофазі вторинного використання, мовляв, не відповідало політичним амбіціям Києва³⁰. Так само вважає Є. Архіпова³¹. Але ці дослідники дивляться на проблему з позицій сучасної людини. Однак за середньовіччя панували інші ментальні пріоритети: захоронення в ранньохристиянській реліквії мало освятити князя, прославити його; все нове у цьому сенсі незмірно поступалося давньому, священному. Тому поховання в давніх саркофагах були особливо престижними. Наприклад, Карла Великого, померлого в 814 р., поховали в мармуровому саркофазі III ст. н.е., що донині стоїть в Ахенському соборі. В античних саркофагах здійснені навіть королівські поховання XIV ст. в кафедральному соборі Палермо. І таких прикладів вдосталь. Тож гадка П. Толочка і Є. Архіпової є непереконливою.

Суголосно П. Толочку Є. Архіпова датує гробницю XI ст., посилаючись на думку відомого мистецтвознавця А. Грабара, який вважав кийвську пам'ятку виробом константинопольської скульптури першої третини XI ст., оскільки вона нагадує собою деякі саркофаги, зображені в Менології (Місяцеслові) імператора Василя II³². Такий аргумент не переконує, оскільки в цьому Менології кінця X ст. (бл. 985 р.) переважно зображені святі, які загинули за язичництва і шанувалися вже з ранньохристиянської доби. Зрозуміло, що їхні мощі лежали в давніх саркофагах (раках), які зберігалися як цінні реліквії. Цим можна пояснити ранньохристиянські мотиви їхніх саркофагів, а не ретромодою на такі мотиви, як услід за Грабаром вважає Архіпова. Анахронічне для цього випадку поняття “мода” зовсім не пасує до такої реліквії, яка має свій глибинний символічний код. Просте копіювання форми на догоду уявній “моді” сприймалося б як груба імітація-підробка істинної святині.

На наш погляд, найбільш обґрунтованою і переконливою залишається версія М. Макаренка, який вельми уважно вивчив саркофаг,

²⁹ Пуцко В. Указ. соч., с. 301–302.

³⁰ Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. К., 1996, с. 210–211; Толочко П. Ярослав Мудрий..., с. 237.

³¹ Архіпова Е.И. Указ. соч., с. 79–80.

³² Там же, с. 79–80.

розглянув його в контексті християнської традиції та аргументував свій висновок необхідними аналогіями. Вчений довів, що форми саркофага та сюжети його різьблення абсолютно немислимі для XI ст., і не зустрічаються пізніше VI–VII ст. Річ у тім, що після повної перемоги християнства потреба у виготовленні саркофагів із сокровеними сюжетами різьблення відпала, і для особливо престижних поховань подеколи почали використовувати звільнені від останків саркофаги ранньохристиянських часів. Звісно, самі по собі мотиви різьблення гробниці Ярослава притаманні всій візантійській багатотемній традиції, проте як цілісний феномен духовної культури гробниця, вочевидь, є все-таки пам'яткою ранньохристиянської доби.

Не всі вчені погоджуються з тим, що гробниця стоїть на своєму первісному місці. Ще в XIX ст. дослідник Софії протоієрей П. Лебединцев висловив припущення, що саркофаг спочатку стояв у західній частині північного Георгіївського вівтаря, тобто праворуч від головного західного входу в собор. При цьому він посилався на свідчення джерел XVI–XVII ст. про те, що тоді гробниця знаходилась у вівтарі св. Григорія “вище дверей самої великої церкви”³³. На це М. Макаренко слушно зауважив, що присвячення вівтарів собору неодноразово змінювались³⁴, а С. Висоцький звернув увагу на те, що за свідченням Афанасія Кальнофойського (1625 р.) центральні західні двері Софії Київської в першій чверті XVII ст. були завалені уламками зруйнованої стіни і головний вхід до собору тоді знаходився з його північного боку³⁵. Про цей вхід дає уявлення малюнок 1651 р., виконаний голландським художником А. ван Вестерфельдом, який зобразив зустріч біля Софії литовського гетьмана Януша Радзивілла, який захопив Київ у 1651 р. Вестерфельд, який супроводжував гетьмана, виконав кілька цінних для історії замальовок Софії після її реставрації Петром Могилою. На малюнку собору, зробленому з боку Софійського майдану, видно, що головний тоді північний портал (який правив і виходом із собору) був оформлений аттиком і урочистою колонадою, що утворювала тріумфальний вхід до храму княжої доби – це акцентувалося статуями князів або їхніх небесних патронів – святих воїнів, чії постаті увінчували собою колони. До цього головного північного входу вела гарна в'їзна дзвіниця, влаштована у північно-східному куті подвір'я.

³³ *Лебединцев П.Г.* О святой Софии Киевской // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. К., 1878, т. 1, с. 91–92.

³⁴ *Макаренко М.* Вказ. праця, с. 54.

³⁵ *Висоцький С.О.* Про дослідження..., с. 153.

Тому набагато вірогіднішою виглядає версія М. Макаренка та С. Висоцького, які, врахувавши всі ці обставини, вважали, що гробниця донині стоїть на своєму первісному місці.

Попри те, що гадку П. Лебединцева давно спростовано, її намагається реанімувати Є. Архіпова³⁶. Проте гіпотетична побудова Є. Архіпової спирається на хибну інтерпретацію писемних джерел, абсолютно не враховуючи специфіку архітектури та розпису собору, про що ми писали раніше³⁷.

Що насправді говорять джерела? Згідно з найбільш раннім свідченням про місцезнаходження в соборі гробниці Ярослава, яке виявляємо у “Хроніці” Матея Стрийковського (1582 р.), вона стояла “в каплиці св. Григорія”³⁸. У його сучасника Еріха Лясоти (1594 р.) також повідомляється, що гробниця знаходилась у каплиці³⁹. Є. Архіпова довільно перекладає польське слово “kaplica” як “приділ”, бо намагається довести, що гробниця стояла в приділі св. Георгія; останнього, мовляв, у просторіччі називали Григорієм⁴⁰. Проте польська “kaplica”, як і українська “каплиця” рівнозначні російській “часовне”. Каплиця аж ніяк не могла існувати в західному компартименті наві Георгіївського вівтаря, де ніколи не було ніяких перебудов і згори додолу добре збереглася фреска. Неможливо уявити собі громіздкий саркофаг розмірами 2,33x1,17x1,63 м у затісному для нього компартименті розмірами 3,5x3,5 м, що входив до призначеного для відправ центрального ядра собору. Про безпідставність висновку Є. Архіпової говорить і те, що якби гробниця стояла в цьому місці, вона б затуляла собою фрески, на яких повсюдно збереглися численні графіті XI–XVII ст.⁴¹ Тобто цей компартимент, стінопис якого тісно пов’язаний з літургією, упродовж усього цього часу був вільний для доступу людей.

Що саркофаг Ярослава донині стоїть на своєму місці фактично свідчить Захарія Копистенський, який у своїй “Палінодії” повідомляє: “А поховань лежить въ пределе выше дверей самой великой церкви

³⁶ *Архіпова Е.И.* О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // РА, 2001, № 1, с. 37–44; *Архіпова Е.И.* Резной камень..., с. 80–82.

³⁷ *Нікітенко Н.М.* Чи мандрував саркофаг по собору? // Наукові записки НаУКМА, т. 19: Історичні науки. К., 2001, с. 67–72.

³⁸ *Strykowski M.* Kronica Polska, Litewska, Zmodska i wszyskiej Rusi. Warszawa, 1846, т. 1, s. 163.

³⁹ *Лясота Еріх зі Стеблева.* Щоденник / пер. з нім. Г. та І.І. Сварників // Жовтень, 1984, № 10 (480), жовтень, с. 100–101.

⁴⁰ *Архіпова Е.И.* Резной камень..., с. 80.

⁴¹ Див.: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. I: Приділ святого Георгія Великомученика. К., 2010, с. 82–87.

святой Софії. Гробъ той и по сесь день аляб[астр]овый коштовный зрится”⁴². Це свідчення 1621/22 рр. говорить про те, що гробниця стояла поза центральним ядром собору, на підвищеному (вівтарному) місці у приміщенні-приділі, яке прилягає до дверей, що ведуть до інтер’єру, тобто у східному торці внутрішньої галереї. Наведений вислів жодним чином не можна співвіднести із західною частиною Георгіївського вівтаря, яка не містилася вище дверей церкви.

Натомість каплиця-приділ із саркофагом біля північних дверей, що вели в центральну частину храму, тобто з північної внутрішньої галереї в Георгіївський приділ, мала підвищену відносно іншої частини галереї долівку, на що свого часу звернув увагу Я. Смирнов⁴³. Це доводять і новітні археологічні дослідження⁴⁴.

До речі, на первісне розміщення гробниці точно вказує архidiaкон Павло Алеппський, який відвідав Софію в середині XVII ст., незабаром після відновлювальних робіт митрополита Петра Могили. Павло Алеппський недвозначно говорить про розташування всіх дверей храму, описуючи його три вхідних фасади і чітко локалізуючи гробницю поблизу головного тоді північного входу:

1. *Західний*: “Біля цих великих західних врат є ще дві малі двері праворуч і ліворуч”. Справді, з давніх часів у Софію існували три входи з заходу – великий центральний і обабіч нього два бічних, перший (північний) вів до приділа свв. апостолів Петра і Павла, другий (південний) – до приділа свв. Іоакима та Анни.

2. *Південний*: “З південного боку п’ять дверей у ряд”.

3. *Північний*: “З північного [боку] тепер дві двері, з яких одна слугує для проходу всім. Над нею по тиньку зображення Св. Софії”⁴⁵. Перелічуючи далі вівтарі храму, він зазначає: “Інші два вівтарі поблизу північних дверей, праворуч від того, хто виходить із церкви, у низьких нішах”. Згадуючи ці вівтарі, архidiaкон захоплюється пишно декорованими

⁴² Палинодия. Сочинение киевского иеромонаха Захарии Копыстенского, 1621–1622 гг. // РИБ. СПб., 1878, т. 4: Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 1, стлб. 1009.

⁴³ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе (1905). М., 1908, т. 2, с. 468.

⁴⁴ Никитенко М. Итоги археологических исследований Софии Киевской и ее подворья в 2002–2011 гг. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.). К., 2012, с. 283–285.

⁴⁵ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архidiaконом Павлом Алеппским / Пер. с. арабского Г. Муркоса, М., 1896–1898, вып. 1–4, с. 72.

сакральним ліпленням решітками, якими їх закрито, і зауважує: “У одному зі згаданих вітварів знаходиться великий біломармуровий саркофаг з горбоподібним віком з хрестами”⁴⁶. Те, що обидва вітварі були закриті гарними решітками, свідчить про те, що вони функціонували як каплиці-усипальні, для яких на замовлення Могили виготовили ошатні загорожі типу ліпних іконостасів, виконаних на залізній решітчастій основі.

Отже, зі слів Павла Алеппського випливає, що поруч із вітварем (каплицею), в якому стояв саркофаг, був ще один суміжний вітвар (каплиця). Обидва низькі вітварі знаходились “поблизу північних дверей, праворуч від того, хто виходить із церкви”. Ці вітварі існують до сьогодні у східних торцях давніх північних галерей – зовнішньої і внутрішньої, тож кожен, хто виходить із Софії через північний вхід, бачить праворуч від себе низькі вітварні ніші. А вітвар у зовнішній галереї навіть зберіг решітки могилянської каплиці, тому за ним закріпилася назва “Каплиця Петра Могили”. Недарма вельми спостережливий до природи і уважний до свідчень джерел Я. Смирнов, якого сучасники називали “фактошанувальником”, відмічає, що позначене Павлом Алеппським місцезнаходження саркофага відповідає сучасному⁴⁷.

Але в якій із північних галерей стояла гробниця – у внутрішній, де вона знаходиться понині, чи в зовнішній? І. Тоцька стверджує, що гробниця спочатку стояла в східному торці північної зовнішньої галереї, де Ярослав при зведенні собору, мовляв, створив великокняжу усипальню. У другій половині XI ст. до неї, як гадає І. Тоцька, приєднали сусіднє із заходу членування галереї; згодом в усипальні, на її думку, послідовно здійснили ще чотири княжих поховання – Всеволода Ярославича та його найближчих спадкоємців. Дослідниця вважає, що у Володимирському вітварі гробниця опинилась лише наприкінці XVII ст. за митрополита Гедеона Четвертинського, коли розібрали стіну (завтовшки 1,15 м! – *Авт.*) між обома східними приміщеннями північних галерей для того, аби пересунути гробницю у внутрішню галерею. І. Тоцька аргументує це тим, що підмурок гробниці у Володимирському вітварі зроблено з цегли кінця XVII ст.⁴⁸ Проте остання обставина пояснюється нами інакше.

Гіпотеза І. Тоцької повністю спростовується результатами архітектурно-археологічних досліджень середини XX ст., здійснених В. Волковим

⁴⁶ Путешествие Антиохийского патриарха..., с. 72.

⁴⁷ Смирнов Я.И. Указ. соч., с. 468.

⁴⁸ Тоцька І.Ф. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Болховітіновський збірник. К., 1993, с. 122, 125.

і В. Богусевичем, які дослідниця не враховує. Тоді у східному торці північної зовнішньої галереї виявлено 11 поховань, 4 з яких (у центрі приміщення) були не зруйнованими. Ці поховання у дерев'яних трунах (у головах того з них, що знаходились у центрі, стояв горщик XII ст.) збереглись під давньою підлогою на глибині 40–50 см⁴⁹. Ясно, що поховання під підлогою могли здійснити лише на вільному місці, а не в заставленому важкими кам'яними гробницями приміщенні. Та й виявлена тут археологами гарна майолікова підлога не могла призначатися для встановлення на ній кам'яних гробниць, які неминуче пошкодили б поливу.

Попри всю недоладність побудови І. Тоцької, схожу версію обстоює й П. Толочко, який, однак, не виключає того, що перенесення саркофага відбулось уже в першій половині XVII ст., за Петра Могили, коли почалось відродження княжої усипальні як православної святині. Тому саркофагу, мовляв, знайшли “краще місце” у Володимирському вівтарі⁵⁰. Однак тут природно постає питання: чому ж у такому разі Ярослава одразу не поховали на цьому “кращому місці”, а у периферійній зовнішній галереї? І чому раптом Петро Могила мав вважати затісний для гробниці Володимирський вівтар “кращим місцем”? Адже за часів Могили таким “кращим” місцем стала створена на його замовлення біля головного тоді північного порталу простора каплиця на честь Благовіщення Богородиці, призначена митрополитом для раки з мощами Володимира, виявленими ним у 1635 р. у руїнах церкви Пресвятої Богородиці Десятинної⁵¹.

А як у пізньому середньовіччі називалася суміжна каплиця з гробницею Ярослава у внутрішній галереї, до освячення її Могилою на честь св. Володимира? У “Патериконі” Сильвестра Косова (1635 р.) повідомляється: “Після смерті похований [Ярослав] у мармуровому гробі в церкві св. Софії, в каплиці св. Григорія, він і сьогодні стоїть непошкоджений”⁵². Нагадаємо, що у “Хроніці” Матея Стрийковського (1582 р.) місце знаходження гробниці Ярослава також вказується “в каплиці св. Григорія”, якого, на сумнівну гадку Є. Архіпової, простолюд чомусь вперто плував зі св. Георгієм. Хай би навіть і так, але ж вельми освічений митрополит Сильвестр аж ніяк не міг переплутати святителя Григорія з дуже популярним

⁴⁹ *Богусевич В.А.* Итоги изучения древнерусских городов на Украине за годы советской власти. 1955 г. // НА ИА НАНУ, ф. 18; Коллекционный список № 27 предметов археологических находок во время раскопок в восточной части северной наружной галереи. Акт от 20.10.1955 г. // НА НЗСК, НАДР 928.

⁵⁰ *Толочко П.П.* Ярослав Мудрый..., с. 235.

⁵¹ *Нікітенко Н.М.* Собор Святої Софії..., с. 134–136, 141–145.

⁵² *Kossow S.* Patericon albo żywotu ss. Oycow Pierczarskich. K., 1635, s. 22.

св. великомучеником Георгієм Побідоносцем! Тобто у XVI–XVII ст. каплиця з саркофагом Ярослава до переосвячення її Могилою на Володимирський вівтар була присвячена св. Григорію. Готуючись до вікопомного помісного собору 1640 р., скликаного 8 вересня у Софії Київській, на якому було схвалено новий православний Катехізіс, Могила, імовірно, створив Благовіщенську каплицю для мощів Володимира Святого, освятивши її, як і Десятинну церкву, на честь Богородиці. Суміжну ж каплицю з гробницею Ярослава митрополит освятив на честь його батька, приділивши велику увагу оздобленню обох успальень⁵³.

Відтак, штучно сконструйована версія І. Тоцької та П. Толочка про перенесення 6-тонного саркофага з зовнішньої до внутрішньої галереї не підтверджується джерелами, спростовується результатами натурних досліджень собору та суперечить життєвій логіці й церковним канонам. Справді, навіщо було змінювати заповідане Ярославом й освячене Церквою місце його поховання та ще й розбирати для цього надміцну товстелезну стіну? Не могли цього допустити і такі ревнителі старовини й церковних канонів, як митрополити Петро Могила і Гедеон Четвертинський. Митрополит Гедеон, якому приписано таке немислиме переміщення гробниці, ані словом про це не прохоплюється. Зате він згадує дві каплиці – Ярославову, де донині стоїть гробниця, і Благовіщення – у зовнішній галереї. У своєму заповіті преосвященний Гедеон пише, що його тіло має бути “віддане й поховане тут, у моїй катедральній церкві Св. Софії на лівому боці каплиці Ярослава під стіною каплиці Благовіщення Пресвятія Богородиці”⁵⁴.

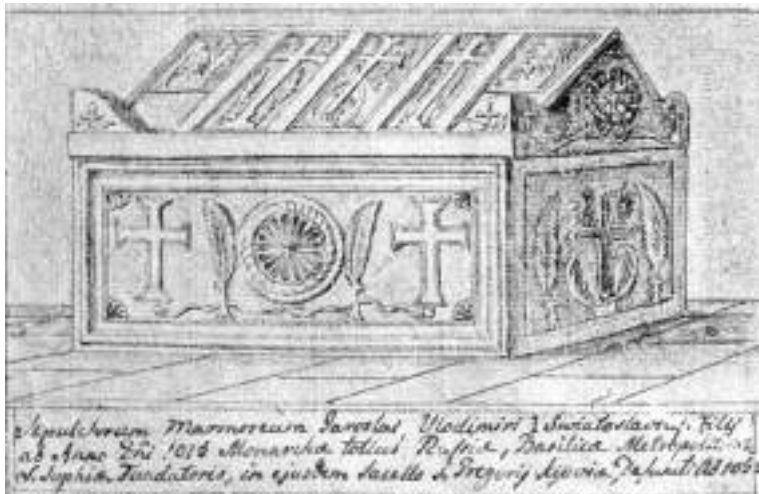
І все ж за митрополита Гедеона гробницю дійсно переміщували, проте в межах цієї ж каплиці-вівтаря св. Володимира. Спочатку гробниця стояла тут на деякій відстані від південної стіни, аби можна було здійснити обрядовий обхід навколо неї. Такий локус гробниці засвідчив малюнок Вестерфельда 1651 р. (мал. 5), який зафіксував її первісне розміщення на невеликій відстані від стіни – це видно по плитах підлоги⁵⁵.

⁵³ *Нікітенко Н.М.* Собор Святої Софії..., с. 136–137.

⁵⁴ Тестаментъ (Духовное Завещаніе) остатней воли блаженной памяти Преосвященного Архієпископа Митрополита Кіевского Галицкого и всея Малыя Россіи, Епископа Луцкого и Острожского православного киръ Гедеона Святополка, Князя Четвертенского, преставльшогося въ лето отъ созданія Міра 7198, отъ Рождества же Христова 1697, месяца Апреля дня 6 // [Евгеній (Болховитинов)]. Описаніе Кіевософійського собора и Кіевской ієрархії съ присовокупленіємъ разныхъ грамматъ и выписокъ, объясняющихъ оное, также плановъ и фасадовъ Константинопольской и Кіевской Софійской церкви и Ярославова надгробія. К., 1825, с. 116.

⁵⁵ *Смирнов Я.И.* Указ. соч., с. 468, табл. VI, 26.

Аби звільнити місце для власного поховання у склепі під північною стіною, митрополит Гедеон звелів присунути її до південної стіни, для чого в останній через брак місця у вітварі зробили нішу (мал. 6–7). Цим абсолютно логічно пояснюється той факт, що підмурок гробниці під південною стіною зроблений з цегли кінця XVII ст. (мал. 8)⁵⁶, такої ж, як і склеп митрополита Гедеона. У вітварі, згідно канонам, відправлялися панахиди, під час яких поминали Ярослава, а потім – і його далекого потомка Гедеона Четвертинського, який походив із Рюриковичів. А за музейної доби, в 1936 р., коли вітвар вже не функціонував як богослужбове приміщення, гробницю для кращого огляду встановили в його центрі (мал. 9), де вона стоїть і понині (мал. 1).

Мал. 5. Гробниця Ярослава. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р.

Всі ці складнощі з вирішенням питання первісного місцезнаходження в соборі гробниці Ярослава Мудрого багато в чому обумовлені тим, що його усипальня не збереглась у своєму первісному вигляді. Тому й проблема усипальні князя раніше взагалі не розглядалась, а дискусія точилася лише довкола його гробниці. Вперше проблему усипальні Ярослава ми порушили і розглянули ще в 90-ті рр. XX ст.⁵⁷ Згідно з нашими

⁵⁶ Встановлено розкопками 1935 р. Т. Мовчанівського та І. Самойловського у Володимирському вітварі: Короткий звіт про археологічні розвідки 1935 р. у Софійському соборі // НА ІА НАНУ: ІА/К, № 94.

⁵⁷ Нікітенко Н.М. Усипальня Ярослава Мудрого в Київській Софії: деякі аспекти проблеми // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство

Мал. 6. Гробниця Ярослава у Володимирському вівтарі. Мал. К. Мазера. 1851 р.

дослідженнями, усипальня Ярослава в давнину – це не лише загісне вівтарне приміщення з його саркофагом, як її до сьогодні сприймають згадані дослідники. Насправді вона була розкішним великокняжим ритуально-поховальним комплексом, що складався з кількох приміщень. Усипальня завершувала собою зі сходу внутрішню і зовнішню північні галереї. До речі, поховальні галереї з архітектурно виділеними в їхніх східних торцях приділами-каплицями добре відомі в архітектурі княжих усипальниць Давньої Русі⁵⁸. Саркофаг Ярослава стояв у невеликій каплиці внутрішньої галереї (там, де, власне, й зараз), а поруч, у поєднаному з нею дверима суміжному приміщенні зовнішньої галереї, влаштували простору каплицю для заупокійних відправ (паракліс). У східній частині параклісу відспівували померлих князів, а західна являла собою велике приміщення зального типу, в якому збиралася знать для проводів небіжчика

в Україні: традиції, сучасність”. К., 1995, с. 379–380; Нікітенко Н.М. Володимирський меморіал в Софії Київській часів Петра Могилы // Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч. К., 1997, с. 159–167. Нікітенко Н. Петро Могила і Софія Київська // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури, вип. 3. К., 1999, с. 156–169; Нікітенко Н.Н., Нікітенко М.М. Княжеская усыпальница в Софии Киевской // Памятники культуры. Новые открытия. М., 1998, с. 454–472.

⁵⁸ Седов Вл.В. Погребения “святых князей” и архитектура княжеских усыпальниц Древней Руси // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. М., 2003, с. 465–471.

в останню путь. Таким чином, усипальня була місцем сакрального єднання князя з підданими, які молили за нього Бога, а померлий князь виступав заступником за свій люд перед Ним.

Мал. 7. Гробниця Ярослава до початку досліджень. Світлина початку 1930-х рр.

Коли ж Ярослав вбудував у галерею свою усипальню? Звісно, що про створення такого грандіозного поховального комплексу князеві треба було попідкуватися завчасно. Раніше вважали, що Ярослав приготував собі місце поховання незадовго до смерті, та чи князь знав, коли помре? Вирішуючи це питання, ми відштовхувалися від того, що за давньою традицією державці створювали свої усипальні одразу, як посідали трон. Візантійський коронаційний обряд навіть включав у себе замовлення новим імператором власної гробниці, яку зразу ж починали виготовлювати. Так само і Ярослав створив свою усипальню в Софії, коли сів у Києві, тобто наприкінці другого десятиріччя XI ст. За нашими дослідженнями, собор, побудований у 1011–1018 рр.⁵⁹, на той час уже стояв, тому усипальню вбудували у повністю зведену й прикрашену фресками ще за Володимира північну галерею. Причому, вбудовуючи в головний митрополичий собор Русі свою усипальню, Ярослав мав отримати на це

⁵⁹ Див.: *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. К., 1999; *Никитенко Н., Корниенко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. К., 2012.

особливий патріарший дозвіл, адже таке нововведення суперечило прийнятому тоді на Русі церковному Уставу патріарха Олексія Студита⁶⁰.

Мал. 8. Дослідження гробниці у 1935 р. Розкрита з північного боку база з цегли XVIII ст. Фото І. Самойловського

Вбудова усипальні в щойно зведену галерею чудово простежується в її архітектурі й розписі. Зондажі на її стінах показують, що незабаром після зведення собору арки галереї були закладені, при цьому заклад сховав під собою первісну фреску. Поверх первісної долівки галереї настелили нову з майолікових плит, покладених на товстій підготовці, внаслідок чого усипальня виявилась підвищеною відносно галереї, тобто її архітектурно виділили⁶¹.

Ігноруючи очевидний факт вбудови Ярославом княжої усипальні в щойно зведену галерею, Є. Архіпова припускається помилки, коли звужує поняття усипальні лише до гробниці. “Запозичивши” з книги Н. Нікітенко без усякого посилання висновок (купно із наведеним нею візантійським прикладом) про традицію створення державцями усипальень при вступі на престол, дослідниця і не помітила, що сама собі суперечить, коли намагається спростувати наше датування собору другим

⁶⁰ Нікітенко Н.Н., Нікітенко М.М. Указ. соч., с. 454–472.

⁶¹ Нікітенко М. Указ. соч., с. 283–285.

Мал. 9. Дослідження гробниці у 1936 р. Вигляд зі сходу

десятиріччям XI ст.⁶² Цим словам повністю вторить П. Толочко, який, посилаючись на Є. Архіпову, зазначає, що так само вчинив і Святослав Ярославич, який “будучи великим київським князем . . . заповідав поховати його в Чернігові, в соборі св. Спаса. Із цього, як слушно вважає Є. Архіпова, випливає, що свою усипальню він приготував ще тоді, коли був чернігівським князем”⁶³. Однак варто зауважити, що наведений нами приклад поховання київського князя Святослава у Чернігові вирвано Є. Архіповою з контексту наших міркувань щодо феномену влаштування в Софії тільки двох княжих усипалень – Ярослава та Всеволодовичів.

Згідно з нашою думкою, після смерті Ярослава до кінця XI ст. існував своєрідний “мораторій” на поховання у Святій Софії інших князів,

⁶² Архіпова Е.И. О месте погребения..., с. 39.

⁶³ Толочко П.П. Ярослав Мудрый..., с. 238–239.

яких могли лише відспівувати у головному храмі держави. Цим можна пояснити загадкове свідчення “Слова о полку Ігоревім” про те, що тіло Ізяслава Ярославича, спадкоємця батька на київському столі, після загибелі під Черніговом 3 жовтня 1078 р. привезли “между Угорськими иноходьцы ко святѣй Софїи къ Києву”⁶⁴. Поховано ж було Ізяслава, як свідчить “Повість минулих літ”, у мармуровій гробниці, встановленій у Десятинній церкві.

Так само і Святослава Ярославича, який з 1054 по 1073 рр. княжив у Чернігові, а після того в Києві, де й помер у 1076 р., поховали не в Святій Софії, а в чернігівському Спаському соборі. То був перший випадок позакиївського поховання великого князя Русі. Тим не менш, його відспівували, а потім поминали у Святій Софії, що засвідчує графіті XI ст. на стовпі її центральної нави: *Д̑ лета к̑нажиѡ свѣтославѣ... мѣѡ мар[т](а) въ днь руга в[ь]да[на] ... неѡѡѣ въ пам(аѣ) [о]шьстиѣ свѣтославѣ а[минь]* “4 літа княжив Святослав. ... місяця березня в день руга дана ... тижня в пам’ять кончини Святослава. Амінь”⁶⁵. С. Висоцький, який виявив це графіті, переконливо витлумачив його як запис про внесення в собор плати на помин душі Святослава Ярославича⁶⁶. Проте не можна погодитись з тим, що внесення руги було пов’язане з намаганням нащадків Святослава згладити вороже ставлення до нього киян, позаяк він, знехтувавши заповітом батька, силою захопив київський стіл. І. Тоцька ще більше політизує проблему, надумуючи якийсь шокуючий конфесійний “конфлікт Святослава з Київською митрополією”, яку князь, начебто інспірований Антонієм Печерським, позбавив утримання⁶⁷. Дослідники не враховують наступного: внесення до Святої Софії посмертної руги відповідало давньоруському законодавству, згідно з яким заповідач мусив передати частину власної спадщини Церкві на помин своєї душі⁶⁸. Імовірно, потомки Святослава, померлого 27 грудня 1076 р., внесли в Софію посмертну ругу, тобто плату для його церковного поминання у дні Вселенських панахид (батьківських субот) 2-ї, 3-ї та 4-ї седмиць Великого посту в березні 1077 р.

⁶⁴ Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова // *Зализняк А.А.* “Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста, 3-е изд., доп. М., 2008, с. 465.

⁶⁵ Текст подається відповідно до результатів сучасних досліджень. Варто зазначити, що насправді “графіті по ругу” є двома окремими, однак пов’язаними між собою, написами: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті... Ч. IV (у друці).

⁶⁶ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи... – С. 45.

⁶⁷ *Тоцька І.Ф.* Діяльність Антонія і Феодосія Печерських // *Могилянські читання*. Зб. наук. праць: Києво-Печерська Лавра в контексті світової історії. К., 2001, с. 272–277.

⁶⁸ *Щапов Я.Н.* К інтерпретации слов “Христово имя” в славянском переводе византийской Эклоги // *Byzantinorussica*. М., 1994, № 1, с. 150.

Судячи з усього, Святослав ще на початку свого чернігівського княжіння створив власну родову усипальню у Спасо-Преображенському соборі – головному храмі Чернігівської землі. Там поховали самого Святослава та його нащадків. Лише Всеволод Ярославич відважився порушити батьківський “мораторій”, створивши у Софії усипальню власного роду. Ми звернули увагу на те, що поховання Всеволода у “митрополії руській” здійснили майже через 40 років після смерті Ярослава, а це число означає в Біблії термін випробування, очищення і викуплення, після чого втрачає силу якась заборона і отримується дозвіл на певну дію. Відтак, тут поховали самого Всеволода (†1093) та трьох його нащадків – Ростислава Всеволодовича (†1093), Володимира Всеволодовича Мономаха (†1125) та сина останнього – В’ячеслава Володимировича (†1154).

Створення у Святий Софії родової усипальні Всеволода говорить про намір закріпити за своїми нащадками київський стіл, про що, власне, свідчить і його династична політика. Судячи з усього, родова усипальня Всеволода містилась у багатому давньоруському склепі, рештки якого виявив М. Каргер під долівкою північної внутрішньої галереї, на захід від гробниці Ярослава⁶⁹. Недарма саме над цим склепом, на фресці із зображенням св. воїна, видряпаній догори дригом, тобто вершиною вниз, княжий знак Всеволода, що, як вважаємо, позначає місце поховання померлого князя⁷⁰. На жаль, доля цих княжих поховань нам невідома. Ще з XIX ст. існує версія, що тіло Володимира Мономаха поховали у біломармуровій гробниці, від якої збереглася лише нижня частина. Вона неодноразово переміщувалась у соборі, а нині стоїть у приділі свв. Антонія і Феодосія (первісній південній внутрішній галереї)⁷¹.

Декорування усипальні Ярослава було вельми пишним. Її прикрасив фресковий живопис, долівка була викладена зеленими майоліковими

⁶⁹ Каргер М. Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе в 1952 г. // НА НЗСК, НАДР-918, л. 23–24.

⁷⁰ Нікітенко Н., Корнієнко В. Княжий знак-графіті в північній галереї // ПУ, 2011, № 3–4 (167–168), липень-грудень, с. 44–49; Нікітенко Н., Корнієнко В. Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. К., 2012, число 19, с. 136–145.

⁷¹ Сучасні дослідження В. Корнієнка дозволили локалізувати місце розташування усипальні Володимира Мономаха у східній частині колишньої південної внутрішньої галереї собору: Корнієнко В., Остапчук А., Колодницький Л. История реставрации, перестроек и изменений функционального назначения восточной части южной внутренней галереи Софии Киевской // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналава (1862–1939 рр.). К., 2012, с. 208–235.

плитами розмірами 70x70x5,5 см, що імітували мармур. Такі самі плити покривали долівку княжих хорів. Зелений колір – символ надії, безсмертя і Спасіння, що корелює з символікою храму взагалі й символікою усипальні зокрема. Стінопис функціонально пов'язувався з функціональним призначенням усипальні. Над гробницею Ярослава збереглося поясне зображення св. Пантелеймона Цілителя, який тримає на хустці високий круглий флакон з елеєм (мал. 10). Цей образ натякає на чин елейосвячення – таїнство, яке людина приймає, готуючись до смерті. При звершенні цього таїнства прикликається св. Пантелеймон – цілитель людських тіл і душ. Зображення св. Пантелеймона тут доволі незвичне за своїм виконанням: воно не має тла й написано на очищеній з-під попередньої фрески стіні. Масивну півфігуру св. Пантелеймона намальовано темперною фарбою і не відділено, як інші сюжети, вертикальною лінією розгранки від вікна, розташованого праворуч від образу святого. Усе свідчить про те, що образ св. Пантелеймона тут вторинний, хоча він і виник (судячи зі стилю зображення) незабаром після виконання первісного стінопису⁷². Образ написаний темперою, оскільки для виконання його в техніці фрески потрібно було нанести новий шар тиньку, що порушило б тут усю існуючу систему розпису.

Уведення в розпис на замовлення Ярослава образу св. Пантелеймона відповідало вимозі візантійського ктиторського церковного Уставу, за яким гробницю будівничого усипальні мали завчасно встановити у притворі св. Пантелеймона, де після смерті відправлялися панахиди за ктитором⁷³. Це ще раз говорить про те, що гробниця стоїть на своєму первісному місці. Не виключено, що усипальня Ярослава спочатку була присвячена св. Пантелеймону, який, до речі, посідає одне з чільних місць у пантеоні святих собору. Велична постать св. Пантелеймона фігурує також на стовпі центральної нави, якраз під княжим портретом. Саме на цьому образі св. Пантелеймона виявлено графіті – як з датою вокняжіння Ярослава в Києві 1019 р.⁷⁴, так і про його поховання в соборі 20 лютого 1054 р.

Не обійшли увагою автори графіті й сам саркофаг – на його поверхні В. Корнієнко виявлено та досліджено близько двох сотень написів та малюнків. Слід зазначити, що про наявність на ньому графіті було

⁷² *Коренюк Ю.* Про деякі пізніші доповнення до фресок у Софії Київській // Освіта і культура XI ст. Діяльність Ярослава Мудрого і сучасність. Тези наукової конференції (Київ, 11–12 квітня 1996 р.). К., 1996, с. 18.

⁷³ *Пентковський А.М.* Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. М., 2001, с. 414.

⁷⁴ *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Указ. соч., с. 90–92, 131–136.

відомо. Про це писав М. Петров, який пов'язував появу написів із занедбанням собору⁷⁵. Однак дослідження епіграфічних пам'яток не було проведене, хоча дослідники зазначали його важливість⁷⁶. На цьому заклик вивчення графіті на саркофазі на певний час і завмерло.

Мал. 10. Св. Пантелеймон. Фреска Володимирського вівтаря. Перша чверть XI ст.

Як вважаємо, причиною цьому стала погана збереженість стародавніх написів, зумовлена тим, що саркофаг (особливо віко) декілька разів підлягав ретельному чищенню за допомогою абразиву, внаслідок чого частина прорізів графіті, особливо не сильно заглиблених у поверхню мармуру, була просто стерта. До того ж у XX ст. написи на саркофазі лишали відвідувачі Софійського музею⁷⁷. Відтак, перша обставина

⁷⁵ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897, с. 139.

⁷⁶ Див.: Архипова Е.И. Резной камень..., с. 82.

⁷⁷ Під час сучасних досліджень саркофага, коли його було відкрито (у вересні 2009 р.), на верхніх частинах стінок по всьому периметру було виявлено велику кількість монет, квитків

унеможливила дослідження графіті шляхом фотографування при бічному освітленні, адже відполірована до блиску поверхня стінок саркофага не дозволяла зробити якісне фото. Ретельне ж очищення поверхні мармуру призвело до надто низького рельєфу прорізів, що, вкупі з їх псуванням сучасними написами та іншими механічними пошкодженнями, робить малоефективною методику дослідження шляхом виготовлення естампів. Саме тому нами було застосовано методику фотографування при одночасному фронтальному та бічному (під тупим кутом) освітленні поверхні мармуру, що дозволяло виготовити якісну фотографію з максимально виділеними контурами прорізів. Після того виготовлялась фотографія, по якій під час дослідження оригіналу графіті за ретельного вивчення прорізів виконувалась прорисовка⁷⁸. Детальний опис всіх виявлених на поверхні мармурового саркофагу стародавніх графіті буде вміщений у відповідній частині “Корпусу графіті Софії Київської”. У статті ж ми зосередимо увагу на деяких загальних моментах результатів вивчення графіті та наведемо декілька характерних прикладів.

У тематичному плані графіті на саркофазі Ярослава також можуть бути співвіднесені з написами на мармурових панно декоративного фриза над синтроном. Здебільшого це пам’ятні написи, виконані латиницею або кирилицею як за повною, так і за скороченою формулою⁷⁹.

На північно-західному виступі-акротерії виявлено латиничний пам’ятний напис, який містив усі складові традиційної формули XVI–XVII ст. Ретельність виконання літер зменшується по відношенню до кінця тексту, перші літери прорізані глибше, аніж останні. Тому в нижньому рядку внаслідок чищення саркофага рельєф прорізів майже стертий, а ліва частина взагалі знищена відколами мармуру. Тим не менше, напис може бути прочитаний: *Nic fuit [16]11 Ioanes Was ‘тут був 1611-го Іоанн Вас’*.

На північному схилі віка саркофага на нижній частині щогли хреста прокреслений виконаний за повною формулою кириличний напис (мал. 11): *роꙗ̆ ӑх̆ѣд̆ вы̆ т̆ў кӑплицй* “року 1624-го був тут Каплицький”.

до музею, записок тощо, які відвідувачі просували у шпарини між віком та ящиком. Це свідчить про тривалий вільний доступ до саркофага та, відповідно, про можливість залишати написи на самому саркофазі. Те саме було зафіксовано під час відкриття саркофага у 1964 р.: *Висоцький С.О.* Про що розповіли..., с. 111.

⁷⁸ Детальніше про методику вивчення записів на мarmorі див.: *Корнієнко В.В.* Методика дослідження графіті на мармурових плитах головного вівтаря Софії Київської // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. К., 2012, т. 24, с. 19–25.

⁷⁹ Див.: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті... Ч. III., с. 346.

Мал. 11. Фотографія та прорисовка пам'ятного напису Каплицького 1624 р.

Втім, повні формули пам'ятних написів доволі рідкісні, зазвичай автори вказували своє ім'я та рік відвідання храму. Так, у верхній частині північного схилу віка саркофагу на лінії розмежування видряпані два написи, причому один виконаний поверх другого.

Перший з них видряпаний тонким гострим предметом, глибина прорізів незначна, тож його складові простежуються фрагментарно: Andr[е]i Na-l----- [a](nno) D(omini) 1580 'Андрій Га-л-----, року Божого 1580-го'. Поверх цього напису більш широким лезом прокреслений інший напис, його прорізи доволі чітко читаються: Stanyslaw Zebrowsky 1585 'Станіслав Жебровський 1585'.

У правому куті північного схилу віка між рамкою та зображенням кипарису вишкрябаний інший пам'ятний напис. Рельєф його прорізів майже зведений нанівець, однак його складові можуть бути прочитані: 1607 Sam[ui]l Szewsky '1607-го Самуїл Шевський'.

Згадані нами написи розташовані на північній стороні, проте досить велика кількість графіті міститься і на західному торці Ярославової гробниці. Для ілюстрації наведемо один з них: Joanes Studnicky 1633 'Іоанн Студницький 1633'. Цікаво, що інший напис названого автора виявлений нами у північній сходовій вежі на фресці з зображенням імператора: Ian Studnicki 1636 'Ян Студницький

1636'. Виявлення двох автографів Яна/Іоанна Студницького в Софійському соборі свідчить про неодноразове відвідування ним Києва.

Подібні написи виконувались і кирилицею, один з них виявлено на схилі віка саркофага біля північно-західного виступу-акротерію: стеф(ан) Зоги^и зр^ини 'Стефан Зотин 7158 (1650)'. Напис прикметний застосуванням датування від Створення світу, адже для софійської епіграфіки притаманне застосування в записях XVI–XVII ст. літочислення від Різдва Христового, прийнятого в Речі Посполитій. Найвірогідніше,

Стефан Зотін походив з Московії, де на той час ще зберігалось літочислення від Створення світу.

Доволі часто автори написів не зазначали року свого перебування в храмі, а вказували тільки особове та родове імена: Jan Pleteniecki ‘Ян Плетенецький’ або Woicziech Poray ‘Войцех Порай’⁸⁰. Нерідко автори видряпували тільки власне ім’я: Нома ‘Хома’ або Иѡанъ ‘Іоанн’.

Хоча більшість написів-графіті є пам’ятними, на поверхні саркофага виявлено також декілька молитов. Для прикладу наведемо дві з них.

Перша виявлена на поверхні віка саркофага на його північному схилі (мал. 12): помани ġи спєѣана ‘пом’яни, Господи, Стефана’. Друга знаходиться також на поверхні віка саркофага, однак вже на його західній стороні: помени ġди дшѣ ра... ‘пом’яни, Господи, душу ра...’. Остання літера ѧ залишилась незавершеною, рівна поверхня мармуру за нею вказує, що текст молитви неповний, автор не встиг закінчити слово раба та вказати ім’я людини, за душу якої належало молитись.

Мал. 12. Фотографія та прорисовка молитовного напису Стефана.
Кінець XVI–XVII ст.

Усі виявлені молитовні написи на саркофазі виконані за традиційною для XVI–XVII ст. формулою⁸¹.

Окрім написів кирилицею та латиницею, на поверхні саркофага виявлено вірменомовне графіті, обведене квадратною рамкою (мал. 13): րյ չ րգ ՌՕԶ. Перші три знаки, найімовірніше, є скороченням ініціалів автора, дві наступні – скороченням слова “*rik*”, а три останні – цифрами 1056 р. за вірменською ерою літочислення, що в перекладі на сучасне

⁸⁰ Щоправда, під нижнім рядком останнього виконано літеру Р, тож, можливо, текст міг містити додаткові відомості щодо особи автора.

⁸¹ Див.: Корнієнко В.В. Корпус графіті... Ч. III., с. 336.

літочислення складатиме 1607 р. Таке датування, як показують сучасні дослідження, не суперечить хронології вірменських написів Софії Київської, вписуючись у ті часові рамки, коли в східній частині південної внутрішньої галереї храму функціонувала вірменська каплиця⁸².

Мал. 13. Фотографія та прорисовка пам'ятного вірменомовного напису 1607 р.

Ще однією категорією епіграфічних пам'яток, виявлених на саркофазі, є окремі літери, які можна ідентифікувати як ініціали авторів, а також малюнки хрестів та емблем, що можемо розглядати як своєрідний аналог пам'ятних написів, який ідентифікує їхніх авторів.

З наведеного нами короткого опису наявних епіграфічних пам'яток добре помітно, що хронологічний діапазон графіті на мармуровому саркофазі охоплює приблизно сім десятиліть – від 80-х рр. XVI ст. до 50-х рр. XVII ст. Давньоруські написи на саркофазі відсутні, отже, доступу до нього в давні часи не було, бо він стояв у закритій для входу сторонніх каплиці. Тобто, час складання та побутування комплексу епіграфічних пам'яток на саркофазі співпадає з часом появи комплексу записів на мармурових панно декоративного фриза над синтроном Софійського собору⁸³. Вочевидь, обидва ці компактно розташовані групи написів

⁸² Див.: *Корнієнко В.В.* Вірменські графіті на стінах Софії Київської та деякі питання розташування й часу функціонування “вірменської каплиці” // *Культура і мистецтво вірменської діаспори в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 листопада 2011 р.)*. Львів, 2012, с. 53–63.

⁸³ Див.: *Корнієнко В.В., Сінкевич Н.О.* Комплекс графіті центральної апсиди Софії Київської та деякі питання перебудови декоративного фриза над синтроном у XII–XIII, XVII–XVIII та XIX ст. // *Труди Київської Духовної Академії*, число 6 (6): Спеціальний випуск,

раннього модерного часу відображають загальний стан певного занепаду храму в XVI–XVII ст.⁸⁴

Не менш цікаві свідчення дає вивчення особливостей розташування графіті на поверхні гробниці Ярослава. Написи XVI–XVII ст. виконано на північній та на західній сторонах саркофага, зі східного боку виявлено тільки один давній напис, а з південної сторони знаходяться тільки сучасні графіті, залишені відвідувачами музею. Це свідчить, що у ранньомодерний час південна та частково східна сторони гробниці були недоступними для авторів графіті. Цю обставину підтверджує і відсутність давніх написів на розташованій на південній стіні фресці з образом св. Пантелеймона, на якій наявні тільки два написи XVI–XVII ст., розташовані на значній висоті. Виконати їх можна було тільки в тому разі, якщо автор забрався б на віко саркофага, що стояв поруч із фрескою. Те, що автори графіті XVI–XVII ст. могли так чинити, засвідчують залишені ними численні написи на пласкому гребені віка мармурової гробниці.

Отже, особливості розташування графіті підтверджують локалізацію місця розташування гробниці Ярослава неподалік від південної стіни північної внутрішньої галереї Софійського собору, тобто так, як це показано на згаданому вище малюнку А. ван Вестерфельда. Відтак, епіграфічні пам'ятки на саркофазі Ярослава засвідчують його первісне розташування в східній частині північної внутрішньої галереї, тобто саме у тому архітектурному об'ємі храму, в якому його можемо бачити і зараз.

присвячений 300-літтю з дня упокоєння святиителя Димитрія (Туптала), митрополита Ростовського: Матеріали науково-практичної конференції “Святитель Димитрій, митрополит Ростовський та його доба” (8–9 листопада 2009 р., м. Київ), с. 60–72; *Корнієнко В.В.* К вопросу о времени создания, перестроек и реконструкции первоначального вида декора нижнего яруса главного алтаря Софии Киевской в свете новых эпиграфических исследований // *Архитектурное наследие*. М., 2010, № 53, с. 5–24.

⁸⁴ Див.: *Никитенко Н.* Святая София Киевская. К., 2008, с. 40–45.